

Диверсификация на икономическите дейности на земеделските стопанства в България и ЕС – фокус върху аграрния туризъм

Докторант Силвия Атанасова

Институт по аграрна икономика – София, Селскостопанска академия – София

E-mail: silviya.pm@gmail.com

Резюме

Настоящото изследване разглежда някои основни аспекти, свързани с диверсификацията на икономическите дейности на земеделските стопанства и развитието на аграрния туризъм в България и ЕС, като стратегически подходи за справяне с предизвикателствата в земеделието и селските райони. Сред изследваните аспекти са основните теоретични постановки, общото равнище на диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства и развитието на аграрния туризъм като форма на диверсификация в България и ЕС. Предвид комплексния характер и недостатъчната степен на проучване на разглежданите явления, е изградена обща концептуална рамка, изследвани са икономическите и социални измерения на диверсификацията, очертани са нагласите, бариерите и някои перспективи за бъдещо развитие.

Ключови думи: диверсификация; плурактивност; земеделски стопанства; аграрен туризъм; кръгова биоикономика; селски райони

Diversification of the economic activities of agricultural holdings in Bulgaria and the EU – focus on the agritourism

Silvia Atanasova PhD Student

Institute of Agrarian Economics – Sofia, Agricultural Academy – Sofia

E-mail: silviya.pm@gmail.com

Citation: Atanasova, S. (2023). Diversification of the economic activities of agricultural holdings in Bulgaria and the EU – focus on the agritourism. *Ikonomika i upravlenie na selskoto stopanstvo*, 68(1), 49-65 (Bg).

Abstract

This study discusses some key aspects related to the diversification of the economic activity of the agricultural holdings and the development of agritourism in Bulgaria and the EU as strategic approaches to address the challenges in agriculture and rural areas. Among the aspects studied are the main theoretical formulations, the general level of diversification of the economic activity of agricultural holdings and the development of agritourism as a form of diversification in Bulgaria and the EU. Taking into account the complex nature and the insufficient level of research of the phenomena under consideration, a general conceptual framework is built, the economic and social dimensions of diversification are studied, the attitudes, barriers and some perspectives for future development are outlined.

Key words: diversification; pluractivity; agricultural holdings; agritourism; circular bioeconomy; rural areas

1. Въведение

В условията на наслагващи се и изхождащи една от друга кризи и предвид амбициозните цели на Европейската зелена сделка, Стратегията „От фермата до трапезата“ и „Стратегията на ЕС за биоразнообразието до 2030 г.“ диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства се очаква да заеме още по-централна роля като стратегически подход за справяне с предизвикателствата в земеделието и селските райони. Въпреки че в резултат на индустриализацията търговията със земеделски продукти формира сравнително малък дял от световната търговия, темпът на развитие на този отрасъл по време на кризи следва модела на световната търговия. Здравната криза, породена от пандемичното разпространение на COVID-19, например, показва колко уязвими са продоволствените системи в световен мащаб и изведе на преден план въпросите, свързани с продоволствената сигурност. От друга страна, напредващата либерализация на международната търговия със земеделски продукти и очакваните бъдещи подобрения в достъпа до международния пазар на земеделски продукти, вкл. чрез постепенно премахване на всички експортни субсидии и намаляване на вътрешната подкрепа, нарушаваща правилата на свободната международна търговия, изискват бърза адаптация от страна на земеделските стопанства към непрекъснатото променящата се външна среда. Променящата се структура на световната търговия със земеделски продукти, включително постепенното нарастване на дела на преработените продукти за сметка на непреработените земеделски продукти, допринася за нарастване на несигурността и риска при земеделските стопанства, произвеждащи само първична земеделска продукция. Редица изследователи като Nourse (1968) и Chenery (1979) са на мнение, че устойчивият растеж е свързан с диверсификация на националната икономика от износ на първични продукти към износ на преработени продукти.

Сред основните предизвикателства, пред които са изправени селските райони у нас,

са обезлюдяването, влошаващата се демографска структура и високият дял на лицата в риск от бедност. В голяма степен тези негативни тенденции са резултат от изоставащото икономическо развитие, което засилва процесите на миграция от селата към градовете, и емиграция на икономически активно население от страната в чужбина, в търсене на подобри възможности за заетост, доходи и професионална реализация. Според Анастасова-Чопева, М. (2019) процесите на диверсификация на икономическите дейности в селата и създаването на тази база на привлекателни за младите хора работни места протичат бавно и неравномерно в отделните селски общини, което е допълнителна предпоставка за засилване на социално-икономическия дисбаланс, включително и диспропорциите по отношение на трудовата заетост.

Всичко това, заедно с нарастващата несигурност и риска, свързан с развитието само на земеделска дейност, налага търсенето на нови възможности за осигуряване на заетост и доходи чрез икономическа диверсификация в земеделието и селските райони. Според Йовчевска, П. (2021) „съвременните предизвикателства изискват ново икономическо мислене и конвенционалната икономика не може да предвиди път през настоящите кризи“. Резултатите от изследване на Александрова, С. (2019) показват, че селските общини с инвестиции за диверсификация на икономиката се доближават по икономически показатели до градските (със стандартното отклонение от 3,5%). Според Котева, Н. (2020) диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства е една от възможностите за повишаване на приходите, подобряване на икономическите резултати и намаляване на колебанията в доходите на земеделските стопанства. Други изследователи като Икова, Й. и Александров, К. (2007) смятат, че селският и аграрният туризъм могат да бъдат ефективен инструмент за подобряване на социалната, икономическа и екологична ситуация в глобализиращия се свят, а според Атанасова, М. (2007) развитието на този вид туризъм допринася за създаването на по-голя-

ма заетост и доходи на населението, а това от своя страна намалява обезлюдяването в селските райони.

Предвид потенциала на икономическата диверсификация да допринесе за справяне с предизвикателствата в земеделието и селските райони, настоящето изследване си поставя за цел да установи равнището и най-разпространените форми на диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства в България и ЕС, поставяйки акцент върху аграрния туризъм като една от възможните форми на диверсификация. В рамките на изследването са очертани бариерите пред ефективното и по-широко прилагане на концепцията за диверсификация, като са предложени и някои насоки и нови подходи за разнобразяване на икономиката в селските райони, с цел създаване на заетост и повишаване доходите на населението в тези райони.

2. Материали и методи

Първият етап от проведеното изследване включва задълбочено проучване и анализ на научната литература по темата, с оглед изграждане на концептуална рамка за диверсификацията на икономическите дейности на земеделските стопанства и аграрния туризъм като комплексни, сложни и недостатъчно изследвани явления в контекста на развитието на селските райони в България и ЕС. Основните методи, използвани на този етап от изследването, са: документално проучване (desk research), анализ на съдържанието (content analysis) и сравнителен анализ.

Вторият етап от методологията на изследването обхваща проучване, анализ и избор на подходящи методи за определяне на общото равнище на диверсификация на икономическите дейности на земеделските стопанства. Въз основа на избраните методически подходи е извършена оценка на икономическото и социално измерение на диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства в ЕС и България. За целите на оценката са използвани статистически данни от Системата за земеделска счетоводна

информация на ЕС – Farm Accountancy Data Network (FADN). Резултатите от извършената оценка са сравнени с други проучвания на национално равнище, обхващащи въпроси, свързани с диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства.

Следващият етап от методологията на изследването включва конструиране на въпросници и анализ на данни от проведени проучвания. За оценка на състоянието на диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства, развитието на аграрния туризъм и нагласите на земеделските стопанства да диверсифицират дейността си в бъдеще са използвани обобщени данни от следните проучвания:

- анкетно проучване по проект на Института по аграрна икономика (ИАИ) на тема „Влияние на инвестиционната подкрепа върху икономическата жизнеспособност на земеделските стопанства”, с ръководител проф. д-р Димитър Николов, проведено през 2016 г. За целите на изследването бяха проектирани специализирани въпроси, свързани с диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства.

- анкетно проучване по проект на ИАИ на тема „Иновационни модели за повишаване на конкурентоспособността на земеделските стопанства в България“, с ръководител проф. д-р Нина Котова, проведено през 2020 г. Предвид широкия обхват на проучването, за целите на настоящето изследване са използвани само данни, свързани с диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства и подкрепата в тази връзка по линия на II стълб на ОСП.

През последния етап от изследването е извършен анализ на основните бариери, възпрепятстващи диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства, и са очертани някои перспективи за развитие, предлагащи възможности за заетост и повишаване на доходите на населението в селските райони.

3. Резултати и обсъждане

3.1. Концептуална рамка

Предвид комплексния характер на изследваните явления, изграждането на единна концептуална рамка за същността и основните характеристики на диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства и аграрния туризъм като форма на диверсификация са важен елемент от настоящето изследване.

Резултатите от извършения анализ на научната литература показват, че на макроравнище стратегията за икономическата диверсификация в голяма степен се противопоставя на продуктовата специализация като стратегия за растеж. Икономическата диверсификация на макроравнище включва структурната трансформация на националните икономики от земеделие към производство и услуги (Naqee, 2020). На микроравнище, диверсификацията на икономическата дейност се свързва преди всичко със стратегическото управление и вземането на управленски решения в кои пазарни сегменти да оперира и да се конкурира предприятието.

Въпреки че съществуват множество дефиниции за диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства, след извършения задълбочен преглед на научната литература по темата, можем да изведем някои общи характеристики в понятийния апарат, които са от голяма важност за бъдещи проучвания и разработване на модели за диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства и изследване на потенциала за развитие на аграрния туризъм в България.

Мястото на диверсификацията в матрицата на Ansoff (1957)

Един от първите изследователи, които зачитават тезата, че концепцията за диверсификация може успешно да се използва като стратегия за фирмен растеж, е Ansoff (1957). Според него терминът „диверсификация“ обикновено се свързва с промяна в характеристиките на продуктовата линия на компанията или пазара, в контраст със стратегиите за **навлизване на пазара (Market penetration)**, **па-**

зарно развитие (Market development) и **продуктово развитие (Product development)**, които са свързани с друг тип промени в структурата „продукт–пазар“.

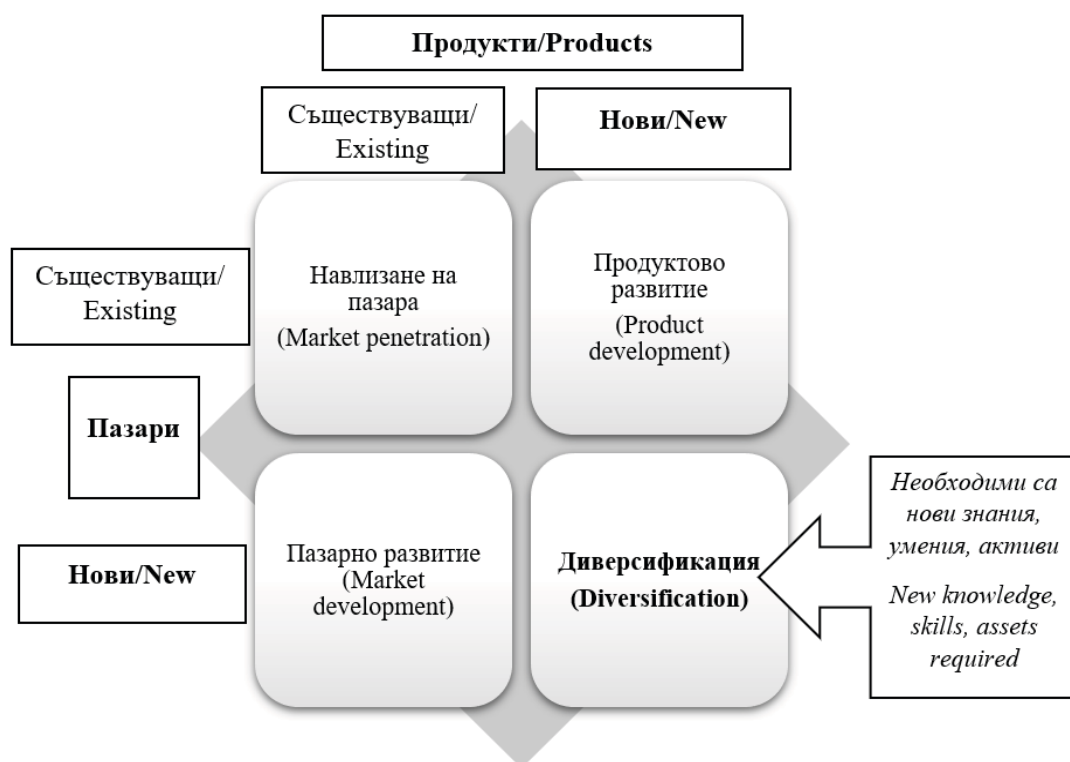
Резултат от задълбочената научна работа на Ansoff е известната в стратегическото управление „Матрица на Ansoff“, публикувана за първи път в Harvard Business Review през 1957 г. Матрицата на Ansoff (фиг. 1) се превръща в един от най-лесните за разбиране инструменти на стратегическо планиране, който ясно показва мястото на диверсификацията сред останалите стратегии за икономически растеж.

Според Ansoff (1957) диверсификацията е процесът на навлизане на фирмите на нови пазари, с нови продукти, като авторът приема тези две условия – **нов пазар и нов продукт**, като определящи за диверсификацията. Друга важна характеристика на стратегията за диверсификация, която я отличава от останалите стратегии според Ansoff, е че за разлика от стратегията на пазарно навлизане, пазарно развитие и продуктово развитие, които обикновено използват едни и същи технически, финансови и логистични ресурси, диверсификацията обикновено изисква **нови умения, нови техники и ново оборудване**.

Хетерогенността на произвежданите продукти – концепцията на Gort (1962)

Michael Gort (1962), друг изследовател, посветил своите научни търсения на диверсификацията като феномен, доразвива концепцията на Ansoff именно в посока изследване **степената на хетерогенност на произвежданите продукти**. Въз основа на теоретичните постановки на Gort, за да твърдим, че е налице диверсификация на икономическата дейност, следва да са изпълнени следните условия:

- да се произвеждат минимум две стоки;
- кръстосаната еластичност на тези две стоки да е ниска (по-малка от 0), което означава, че изменението на цената на единия продукт при равни други условия няма да предизвика изменение в търсеното количество от другия продукт (т.е. да не са продукти заместители);

Фиг. 1. Матрицата на Ansoff

Fig. 1. The Ansoff matrix

Източник: Авторска графика по Ansoff, I. (1957). *Strategies for diversification*. Harvard Business Review.

Source: Based on Ansoff, I. (1957). *Strategies for diversification*. Harvard Business Review.

- в краткосрочен план необходимите ресурси за производството и дистрибуцията на единия продукт да не могат да бъдат заместени от ресурсите, необходими за производството и дистрибуцията на другия продукт.

Ресурсно-базираната диверсификация като стратегия за експортно-ориентиран растеж – Penrose (1959)

Основател на ресурсно-базираната теория е английската изследователка Edith Penrose, която има значителен принос за развитието на стратегическото управление на фирмата, и по-специално за изследването на ресурсно-базираните управленски решения. В своя труд „Теория за растежа на фирмата“ Penrose (1959) защитава тезата, че не съществува обоснована причина, поради която фирмите следва да ограничават своите перспективи за

растеж и възможности за производство до съществуващите си пазари и продукти. Поради това диверсификацията на икономическата дейност на фирмата може да се разглежда като стратегия за експортно-ориентиран растеж. Penrose засяга темата за експортно-ориентирания растеж, допускайки, че фирмите могат да разширяват дейността си, включително чрез навлизане на нови международни пазари, особено когато съществуващите пазари са по-малко перспективни, а новите пазари – по-атрактивни.

Съвременното разбиране за диверсификация на икономическата дейност – навлизане в нови индустрии и нови бизнес сфери

Едно от най-еднозначните определения за диверсификация на икономическата дей-

ност, е това на Berry (1975). Според него диверсификацията представлява увеличение в броя на индустриите, в които едно предприятие развива дейност. За да измери равнището на диверсификация, Berry използва четирицифрения код от Стандартната класификация на индустриите (Standard Industry Classification), чийто еквивалент за България е кодът на икономическа дейност, съгласно Класификатора на икономическите дейности (КИД–2008). Този подход се използва от редица други изследователи, поставящи акцент върху индустрията и пазарните сегменти, в които една фирма развива своята дейност. Сред по-известните автори, разглеждащи диверсификацията като нов вид индустрия, в която предприятието оперира, са: Chandler (1962), Kelly (1969) и Wrigly (1970). През последните години изследователите разширяват обхвата на понятието още повече, разглеждайки диверсификацията на икономическата дейност въз основа на сферите на бизнес, в които фирмата се развива (Rumelt, 1974; Montgomery, 1979; Pitts and Hokin, 1982;). Pitts and Hokin (1982) например определят диверсификацията като степента, в която фирмите работят в различни сфери на бизнес едновременно.

Особености в разбирането за диверсификация в земеделието

Първите научни разработки, свързани с диверсификацията в земеделието, датират още от 1950 г. Сред първите автори, които разглеждат проблема с диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства, са Markowitz (1952) и Hedy (1952). И двамата изследователи разбират диверсификацията в земеделското производство като стратегия за минимизиране на предприемаческия риск. Markowitz (1952) фокусира научната си работа върху максимизирането на очакваната възвръщаемост чрез диверсификация на портфолиото от произвеждани продукти. От изследователска гледна точка, интерес в концепцията на Hedy представляват двата аспекта на явлениято, които авторът очертава, изграждайки профил на различни-

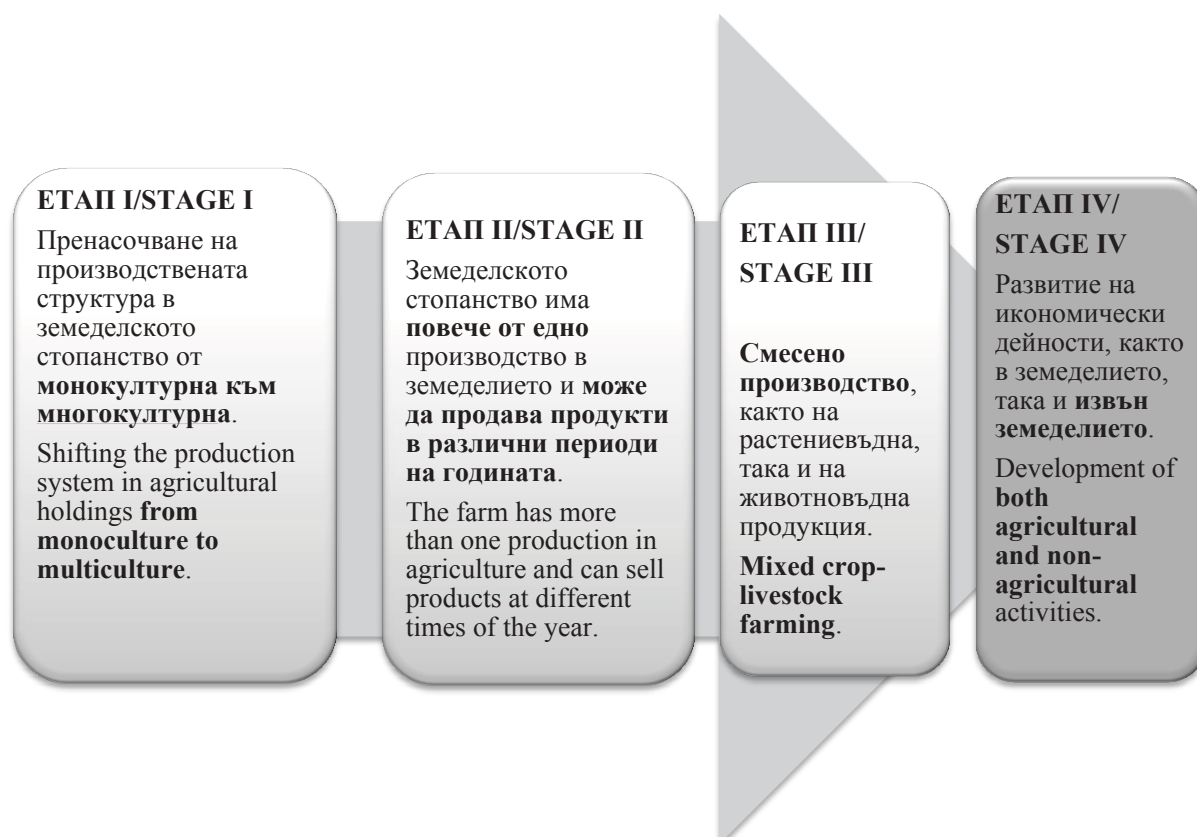
те земеделски стопанства – единият е свързан със земеделски стопанин, който преследва едновременно сигурност и максимизиране на печалбата, а другият цели минимизиране и управление на вариациите в производството чрез диверсификация.

Сред съвременните автори, работещи по въпросите на диверсификацията в земеделието, можем да откروим Ilbery (1991), Harwood et al. (1999), Mishra and El-Osta (2002). Според Harwood (1999) стратегическите действия, свързани с диверсификацията на икономическата дейност в земеделието и селските райони, се реализират чрез комбиниране на ресурсите и развитие в нови сегменти, имащи неперфектно свързани приходи. Ilbery (1991) определя диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства като бизнес стратегия, при която фермерът използва ресурсите на стопанството, за да произвежда и продава неземеделски продукти и услуги.

Различните възможности за комбиниране на ресурсите (труд, земя и капитал) стоят в основата на концепцията за диверсификация в земеделието. Сред българските автори най-комплексно и доближаващо се до общото във всички останали дефиниции е определението на Георгиев (1993), който поставя акцент върху допълването на номенклатурата на произвежданите от фирмата продукти и услуги с нови продукти и услуги, с цел разширяване на съществуващите и/или навлизане на нови пазари.

Анастасова-Чопева, М. и Николов, Д. (2013) обясняват диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства като процес, включващ няколко основни етапа (фиг. 2).

Настоящото изследване се фокусира върху последния етап от процеса на диверсификация в земеделието според Анастасова-Чопева, М. и Николов, Д. (2013). Този етап включва същинското разнообразяване на икономическата дейност на земеделските стопанства към развитието на неземеделски дейности, като акцентът в настоящото изследване е поставен върху развитието на аграрен туризъм като форма на диверсификация.

Фиг. 2. Диверсификация в земеделието – етапи

Fig. 2. Diversification in agriculture – stages

Източник: Авторска графика по Анастасова-Чопева, М., Николов, Д. (2013).

Source: Own figure, based on Anastasova-Chopeva, M. & Nikolov, D. (2013).

Плурактивност и диверсификация

За целите на изследването е направено разграничение между плурактивност и диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства. Основната отличителна характеристика между двете понятия е свързана с обекта и ресурсите, участващи в изпълнението на дейността. Плурактивността се свързва преди всичко с фактора „труд“, използван вътре или извън стопанството, а диверсификацията на икономическата дейност – с използването на всички ресурси на земеделското стопанство за развитието на разнообразни дейности, свързани или несвързани със земеделието. Плурактивността в земеделието се свързва още с понятията „почасово фермерство“, плурализъм в заетостта и най-вече с полагането на допълнителен труд от страна на ръководителя на земеделското сто-

панство (най-често поради липсата на достатъчно доходи).

Аграрният туризъм като форма на диверсификация

Въпреки че много често аграрният туризъм бива разбиран като всички туристически дейности, осъществявани в селските райони, за целите на настоящото изследване е използвана дефиниция, базирана на основните характеристики, отличаващи аграрния от селския туризъм (Атанасова, М., Кънева, К., Анастасова-Чопева, М., 2006; Станков, В., Станкова-Данева, Г., 2006), както следва:

- икономическият субект, предлагащ туристическия продукт – земеделското стопанство
- характеристиките на предложения туристически продукт – да е пряко свързан със зе-

меделската околна среда, с произвежданите в стопанството земеделски продукти или да включва престой в среда, свързана със земеделското производство, например настаняване в къща или друго място за настаняване в близост до земеделското стопанство/фермата.

В свое изследване за съдържанието и особеностите на селския туризъм, позовавайки се на типологията на Foiera, R. (1993), Станков, В., Станкова-Данева, Г. (2006), подчертават, че отличителна характеристика на аграрния туризъм е контактът със земеделския производител.

Туристическите продукти, попадащи в обхвата на аграрния туризъм, включват широк кръг от икономически дейности – настаняване в стаи/къщи за гости, къмпинг или друг вид места за настаняване, разположени в близост до земеделското стопанство/фермата; хранене; обучителни посещения; посещения на демонстрационни центрове, свързани със земеделското стопанство; организиране на туристически обиколки; дейности за възстановяване и отдих; директна продажба на първична или преработена земеделска продукция; продажба на занаятчийски продукти или друг вид продукти, свързани пряко или непряко със земеделското производство.

3.2. Равнище на диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства в България и ЕС

Въз основа на изградената концептуална рамка за диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства като процес на разнообразяване чрез развитието на неземеделски дейности и в резултат на извършеното проучване, и анализ на използваните методи за изследване на диверсификацията на ниво земеделско стопанство, можем да открием следните основни групи подходи за оценка на равнището на диверсификация:

- Изследване на показатели от категорията „други доходоносни дейности“ въз основа на статистически данни на ниво държава – членка и на ниво ЕС от базата данни Евростат – до 2013 г., и FADN – от 2014–2020 г.

- Анализ на приходите от дейността на земеделските стопанства посредством стандартната класификация на икономическите дейности и техните еквиваленти в различните части на света;

- Провеждане на емпирични социологически изследвания сред земеделски стопани относно извършваните от тях неземеделски дейности.

За целите на настоящото изследване са използвани два от изброените групи методически подхода – анализ на статистически данни от Евростат и FADN по показатели от категорията „други доходоносни дейности“ и анализ на анкетни проучвания, и дълбочинни интервюта.

Важно е да се отбележи, че съгласно Регламент № 1200/2009 от 30 ноември 2009, действащ до 2021 г., под „други доходоносни дейности“ се разбира „всяка дейност, осъществявана срещу възнаграждение, без земеделската работа, пряко свързана със стопанството, и имаща икономическо въздействие върху него“. Недостатъкът на този подход е, че статистически данни по този показател обхващат само земеделските стопани – физически лица, и в него се включват и дейностите, извършвани под формата на наемен труд, вкл. земеделската работа, извън стопанствата. Въпреки това, подходът дава добра представа за общото равнище на диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства.

Резултатите от извършения анализ показват, че въпреки присъствието на диверсификацията на икономическата дейност в стратегическите документи на Общността и въпреки нейното важно място като част от мерките по II стълб на ОСП, през изминалите два програмни периода средното равнище на диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства за целия ЕС е сравнително ниско и запазва приблизително едни и същи нива.

Според годишния доклад на Евростат за 2013 година едва 5,2% от всички земеделски стопанства в ЕС са диверсифицирали дейността си (по показателя „брой земеделски

стопанства, извършващи други доходоносни дейности“ за 2010 година). Анализът на наличните статистически данни в Евростат за периода 2007–2013 г. показва, че дялът на стопанствата, които са диверсифицирали дейността си от общия брой стопанства в ЕС, варира в много широк диапазон – от под 5% в страни като България, Гърция, Кипър, Малта, Испания и Полша, достигайки средно 27,5% във Финландия, 28,5% – в Германия, 37% – в Австрия, за да достигне най-висок дял от 45% в Дания.

Данните за ниското равнище на диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства в България се потвърждават и от други изследвания, проведени на национално равнище в периода 2010–2020 г. (Мишев, 2010; Котева, 2014; Башев, 2018; Анастасова-Чопева, 2019). Изследването на Котева, Н. (2014) показва, че относителният дял на стопанствата, извършващи неземеделски дейности за периода 2003–2010 г., е нисък и

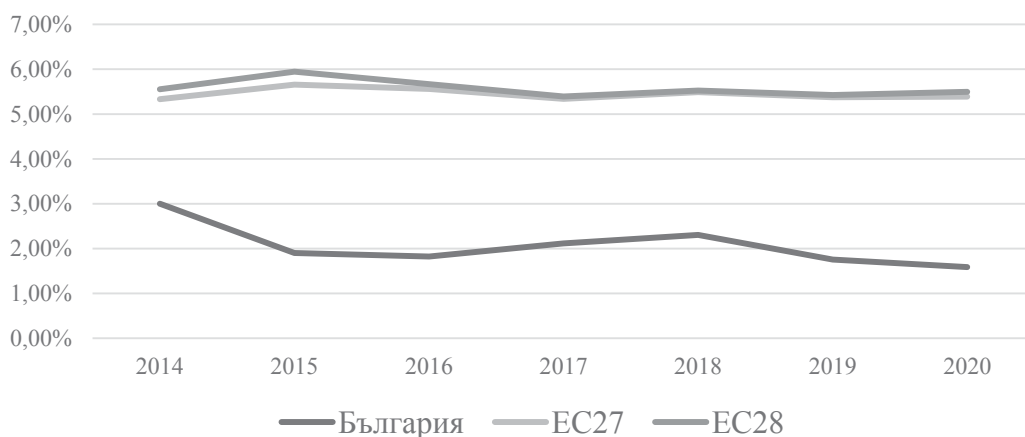
продължава да намалява, което създава рискове от нестабилност на доходите. Резултатите от изследване на Башев, Х. (2018) показват, че по-голяма част от земеделските стопанства са изключително специализирани в селскостопанската дейност и не практикуват диверсификация.

Икономическо измерение на другите доходоносни дейности на земеделските стопанства в ЕС и България за периода 2014–2020

Въпреки важността на концепцията за диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства за справяне с предизвикателствата в земеделието и селските райони, анализът на статистически данни за периода 2014–2020 и данните от емпирични социологически проучвания показват ниско равнище на диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства в България.

Относителен дял на другите доходоносни дейности от общата продукция на земеделските стопанства - в %

Relative share of the other gainful activities in the total output – %

Фиг. 3. Икономическо измерение на другите доходоносни дейности на земеделските стопанства в България и ЕС

Fig. 3. Economic dimension of the other gainful activities of the agricultural holdings in Bulgaria and the EU

Източник: Собствени изчисления, база данни FADN.
Source: Own calculations, FADN database.

За целите на настоящето изследване икономическото измерение на другите доходоносни дейности на земеделските стопанства в България и ЕС за периода 2014–2020 (фиг. 3) е оценено чрез изчисление на относителния дял на „Общата продукция от други доходоносни дейности – в евро, на едно земеделско стопанство” в „Общата продукция – в евро, на едно земеделско стопанство“ (в %).

Анализът на данните за периода 2014–2020 показва сравнително ниско равнище на диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства както за България, така и за ЕС като цяло. Средно за ЕС за изследвания период другите доходоносни дейности формират 5,5% от общата продукция на земеделските стопанства. За България средното равнище на диверсификация по този показател е 2,07%, което е повече от два пъти по-ниско от данните за ЕС.

Оценката на икономическото измерение на диверсификацията по показателя „Относителен дял на другите доходоносни дейности в общата продукция“ показва значително изоставане на България спрямо държавите – членки на ЕС. За периода 2014–2020 равнището на диверсификация у нас не само че не нараства, но се наблюдава обратната тенденция – на намаляване на икономическото измерение на диверсификацията в дейността на земеделските стопанства. Причините за това можем да търсим, от една страна, в наличието на достатъчни стимули и подкрепа за минимизиране на риска и максимизиране на печалбата при извършване само на земеделско производство, а от друга страна – в липсата на достатъчно финансови ресурси, липсата на подходящи знания, умения и едновременно с това недостатъчните, или неподходящи стимули, които да насърчат земеделските стопанства да предприемат стратегия на диверсификация на икономическата дейност.

Социално измерение на другите доходоносни дейности на земеделските стопанства в ЕС и България

За изследване на социалното измерение на другите доходоносни дейности на земе-

делските стопанства са използвани данни за работната сила от базата данни FADN. За извършване на оценката е изчислен относителният дял на вложения труд за извършване на други доходоносни дейности в общото количество вложен труд, измерени чрез годишните работни единици (еквивалент на заетост на пълно работно време).

Анализът на данните показва, че и по този показател България значително изостава от общото развитие на процесите на диверсификация на икономическата дейност и плурактивността на земеделските стопанства в ЕС. Средно за ЕС количеството вложен труд за извършване на други доходоносни дейности от общото количество вложен труд за едно земеделско стопанство (на база годишни работни единици) е около 3%, а за България е около 0,5%. Тенденциите в развитието през наблюдавания период 2014–2020 показват, че мерките за диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства по линия на II стълб на Общата селскостопанска политика като цяло не са постигнали очакваният ефект за насърчаване на заетостта, осигурявана от земеделските стопанства чрез диверсификация към неземеделски дейности.

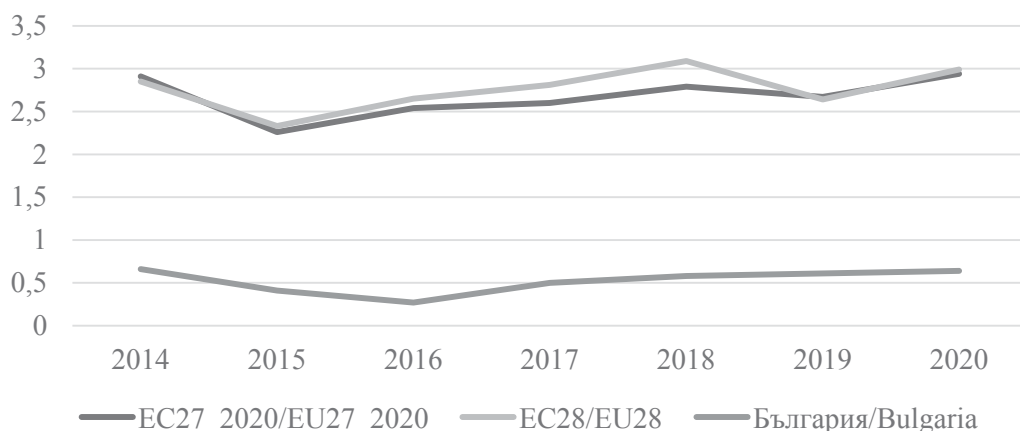
3.3. Нагласи на земеделските стопанства за прилагане на концепцията за диверсификация в бъдеще

Анализът относно нагласите на земеделските стопанства да диверсифицират икономическата си дейност в бъдеще, извършен на база резултати от анкетно проучване, проведено през 2020 г., в рамките на проект „Иновационни модели за повишаване на конкурентоспособността на земеделските стопанства“, показва запазване на относително ниското равнище на диверсификация и през следващите години.

За целите на изследването са взети предвид само отговорите, които дават възможност за избор между запазване или засилване на специализацията в земеделското производство, диверсификация на икономическата дейност или ограничаване на текущите дей-

Относителен дял на вложения труд за други доходоносни дейности от общото количество вложен труд - в %/

Relative share of the work for other gainful activities from the total work (AWU)– %

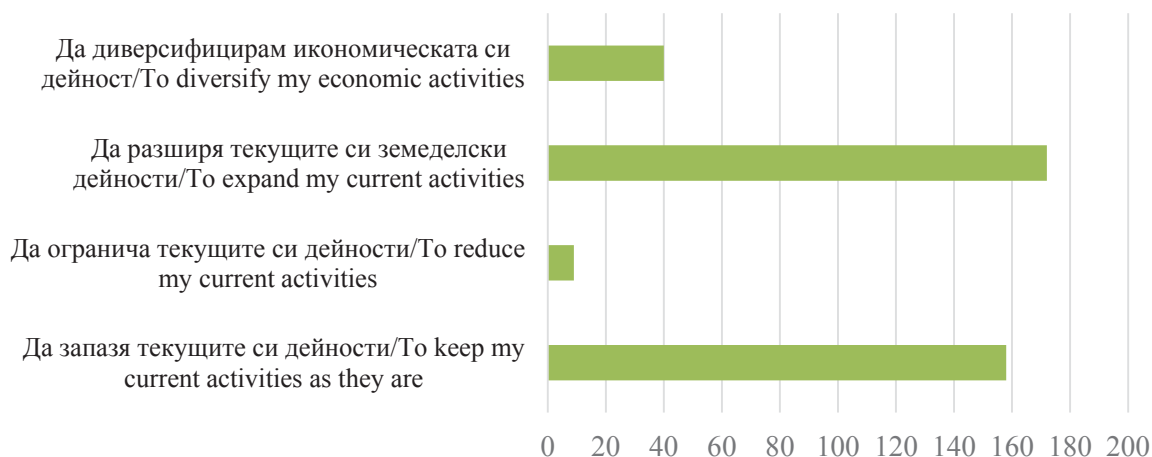

Фиг. 4. Относителен дял на вложения труд за други доходоносни дейности от общото количество вложен труд (годишни работни единици) – в %
Fig. 4. Relative share of the work for other gainful activities from the total work (AWU) – %

Източник: Собствени изчисления, база данни FADN.
Source: Own calculations, FADN database.

В близко бъдеще, какви са намеренията Ви, свързани с Вашето стопанство?

In the near future, what are your intentions related to your farm?

Фиг. 5. Нагласи на земеделските стопанства в България да диверсифицират икономическите дейности в близко бъдеще
Fig. 5. Attitudes of agricultural holdings in Bulgaria to diversify their economic activities in the near future

Източник: Собствени изчисления, данни от анкетно проучване по проект на ИАП „Иновационни модели за повишаване на конкурентоспособността на земеделските стопанства“, 2020 г.
Source: Own calculations, data from a survey conducted under the IAE project “Innovation models for increasing the competitiveness of agricultural holdings”, 2020.

ности. Анализът на резултатите показва запазване на тенденцията на относително слаб интерес към диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства у нас. От анкетираните 319 земеделски стопанства едва 12,5% планират да диверсифицират икономическата си дейност в бъдеще. Преобладаващата част от анкетираните земеделски стопанства планират или да запазят, или да разширят текущите си земеделски дейности. Тези резултати показват, че прилагането на диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства, като стратегически подход за справяне с предизвикателствата в земеделието и селските райони, изисква целенасочени действия за стимулиране на интереса и повишаване на знанията и уменията на земеделските стопанства за прилагане на различни стратегии за фирмено управление.

3.4. Оценка на степента на разпространение на различните форми на диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства и развитието на аграрния туризъм

Анализът на първичните и вторични данни за степента на разпространение на различните форми на диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства в България и ЕС показва, че преработката на земеделски продукти е сред най-разпространените форми на диверсификация, както в България, така и средно за ЕС. По официални данни за 2010 г., публикувани в доклад на Евростат, аграрният туризъм в ЕС формира 12,5% от стандартната продукция на всички стопанства, извършващи други доходоносни дейности. През този период аграрният туризъм като форма на диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства е най-добре развит в страни като Великобритания (26,7%), Италия (23,5%), Франция (18%) и Люксембург (18%). За сравнение, през същата година делът на аграрния туризъм от общата продукция от други доходоносни дейности, осъществявани от земеделските стопанства в България, е едва 0,8%.

Значителен дял от другите доходоносни дейности на земеделските стопанства в България (76,8% през 2010 г.) формира възложната работа извън стопанството (наемният труд), която обаче не може да бъде класифицирана като същинска форма на диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства, а по-скоро може да се отнесе към понятието „плурактивност“, тъй като този вид дейност се отнася само до фактора „труд“ и преди всичко до източниците на доходи за управителя на земеделското стопанство.

Поради липсата на достатъчно по обем и времеви обхват данни за развитието на различните форми на диверсификация и в частност на аграрния туризъм за България, е разработен специализиран въпросник относно диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства, който беше включен в анкетно проучване, проведено през 2016 г., в рамките на проект на ИАИ на тема „Влияние на инвестиционната подкрепа върху икономическата жизнеспособност на земеделските стопанства“.

Анализът на резултатите от проучването показва, че диверсифицираните земеделски стопанства се насочват към дейности, които не създават достатъчно добавена стойност и не допринасят значително за повишаването на заетостта. Например търговията на едро и дребно, заедно с ремонта на битова техника и други дейности за услуги формират 60% от всички дейности на земеделските стопанства, които са предприели стратегия на диверсификация. Друга форма на диверсификация на икономическата дейност, която се отличава с по-висока добавена стойност, е преработката на земеделски продукти. Данните за слабото развитие на аграрния туризъм като форма на диверсификация се потвърждават и от проведеното през 2016 г. социологическо проучване. Едва 3% от диверсифицираните земеделски стопанства развиват дейности в областта на туризма.

Сравнителният анализ на данните от други проучвания показва, че разнообразието от дейности, към които земеделските стопан-

Фиг. 6. Степен на разпространение на различни форми на диверсификация сред земеделските стопанства в България

Fig. 6. Level of distribution of various types of diversification activities among the agricultural holdings in Bulgaria

Източник: Данни от анкетно проучване по проект на ИАИ „Влияние на инвестиционната подкрепа върху икономическата жизнеспособност на земеделските стопанства”, 2016 г.

Source: Data from a survey conducted under the IAE project “The impact of investment support on farm economic viability”, 2016.

ства диверсифицират дейността си, е голямо. Според Башев, Х. (2018) голяма част от стопанствата в България диверсифицират дейността си в преработка на продукцията (вино, млечни продукти и др.) или нейната реализация (магазини, собствени марки и др.), докато други посочват голямо разнообразие от други дейности (снабдяване на материали и технологии за оранжерии, хотелиерство, транспорт, планински туризъм и т.н.).

3.5. Основни бариери пред диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства и развитието на аграрен туризъм

Сред основните бариери, възпрепятстващи диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства, можем да открием липсата на знания и умения и липсата на свободни финансови ресурси (особено при по-малките земеделски стопанства) за развитие на нови дейности, извън земеделието. Резултатите от проведените изследвания показват, че липсата на разполагаем доход и спестявания за инвестиции в нови дейности, извън земеделието, каквато е аграрният туризъм, са сред основните ограничаващи диверсификацията фактори. Затрудненият достъп до привлечено финансиране за инвестиции и оборотни средства за развитие на неземедел-

ски дейности е сред основните бариери, възпрепятстващи диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства в България.

Слабата информираност на земеделските стопанства относно ползите и рисковете от диверсификация, извън земеделието, като предприемаческа и управленска стратегия, са друга важна група фактори, задържащи процесите на диверсификация. Преобладаващата част от земеделските стопанства в България нямат необходимите знания и умения за стратегическо планиране и управление на земеделското стопанство чрез диверсификация към неземеделски дейности и развитие на аграрен туризъм. Поради това, разширяването на дейността с развитието на неземеделски дейности, и по-специално аграрният туризъм, много често се възприемат като рискова стратегия. Консултантските услуги в България, насочени към подпомагане на земеделските стопанства при стартирането на дейности, извън земеделието, са недостатъчно развити, вкл. чрез подкрепата по линия на II стълб на ОСП, така че да оказват положително влияние за повишаване на информираността, знанията и уменията на земеделските стопанства в областта на диверсификацията и развитието на аграрен туризъм.

Според Ченгелова, Е. (2007) алтернативният туризъм, към който можем да причислим и аграрния туризъм, изисква холистичен подход, а регионалното планиране е един от важните елементи на този подход.

Работата в мрежа и клъстерният подход са слабо застъпени при развитието на неземеделски дейности у нас, което се явява основна причина за недостатъчно усвоения потенциал за развитие на аграрния туризъм в България.

Слабото сътрудничество с туроператори и туристически агенции, недостатъчното познаване и прилагане на информационните и комуникационните технологии, както и инструментите на дигиталния маркетинг от страна на земеделските стопанства, са сред другите задържащи фактори. Неблагоприятно влияние оказва и недостатъчното

използване на инструментите на маркетинга на туристическата дестинация за привличането на интерес към аграрния туризъм и други нови форми на туризъм с потенциал за развитие в селските райони, например екотуризм, „wellbeing“ туризъм, „бавен“ (slow) туризъм, „experience“ туризъм (туризъм на изживяванията). Извършеният анализ показва, че потенциалът за развитие на аграрен и други нови форми на туризъм не е достатъчно добре проучен, особено от гледна точка на връзката му с други икономически дейности, извън земеделието, и отличителните характеристики на селските райони, в които би могъл да се развива. Поради това са необходими целенасочени стратегически действия за насърчаване на диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства, вкл. чрез развитие на нови дейности, базирани на кръговата биоикономика.

3.6. Кръговата биоикономика – нов подход за постигане на устойчив растеж в селските райони, базиран на знания и иновации

Кръговата биоикономика е нововъзникваща концепция, която съчетава основните принципи на кръговата икономика и биоикономиката (Carus and Dammer, 2018). Актуализираната стратегия на ЕС за биоикономиката, приета през 2018 г., поставя в центъра на стратегическите действия за развитие на биоикономиката принципите на кръговата икономика и устойчивостта, с което се цели едновременно модернизиране на първичното производство, развитието на нови сектори на индустриалното производство и опазването на биоразнообразието. Тя предоставя възможност за валоризиране на биомасата и остатъчните продукти от първичното производство чрез създаване на изцяло нови продукти с висока добавена стойност в областта на фармацевтичното производство, козметичната индустрия, индустрията за здравословен живот, текстилната и мебелната индустрия, и др. Прилагането на принципите на кръговата биоикономика за разработване на изцяло нови продукти, процеси и технологии в земедели-

ето, индустрията и услугите има огромен потенциал да допринесе за устойчив растеж в селските райони, базиран на знания и иновации. За да се постигнат тези ефекти, са необходими значителни инвестиции в научни изследвания и иновации както на национално, така и на международно равнище, чрез участие на български учени в международни интердисциплинарни научни мрежи за обмяна на опит, знания и know-how в областта на кръговата биоикономика.

4. Изводи и препоръки

В заключение можем да обобщим, че равнището на диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства в България е ниско и страната ни изостава по този показател спрямо средното равнище за ЕС.

Както за България, така и за ЕС като цяло, е характерно, че преобладаващата част от земеделските стопанства – физически лица, не прилагат същинска форма на диверсификация на икономическата си дейност, а по-скоро практикуват почасово земеделие. За тях е характерна плурактивността – полагане на труд извън стопанството, най-често под формата на наемен труд.

Земеделските стопанства – физически и юридически лица в България, които са диверсифицирали икономическата си дейност, прилагат разнообразни форми на диверсификация. Най-разпространени сред тях са търговията на едро и дребно, преработката на земеделски продукти, ремонтът на битова и друга техника и разнообразни форми на услуги.

Въпреки редицата благоприятни предпоставки за развитие на аграрния туризъм у нас, България е сред страните в ЕС с най-слабо развитие на тази форма на диверсификация. Мерките по линия на II стълб от ОСП, насочени към диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства, и в частност към развитието на селския туризъм, не са успели да постигнат в достатъчна степен очакваните положителни ефекти по отношение на диверсификаци-

ята на икономическата дейност на земеделските стопанства.

Въз основа на настоящето изследване можем да направим обоснования извод, че концепцията за диверсификация като стратегически подход за справяне с предизвикателствата в земеделието и селските райони не е достатъчно застъпена у нас. За да може страната ни да се възползва по най-добрия начин от възможностите, които икономическата диверсификация предлага, както на микро-, така и на макроравнище, е необходимо да се положат целенасочени усилия за въвеждане на всички заинтересовани страни.

Стимулирането на интереса на земеделските стопанства към темата, както и повишаването на знанията и уменията им за прилагане на различни стратегии за фирмено управление, са сред основните фактори, които могат да окажат положително въздействие. За насърчаване развитието на диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства е необходимо още разработването на подходящи финансови инструменти, съобразени с основни характеристики на конкретното земеделско стопанство – например неговия икономическия размер, равнището на професионална подготовка на човешките ресурси, ангажирани в дейността, местоположението и потенциалът за създаване на клъстери, мрежи и други форми на сътрудничество.

Приоритетното финансиране на интегрирани проекти чрез подхода WOMP, насочени към диверсификация на икономическата дейност и развитие на аграрен туризъм, съобразно характеристиките на територията, са друг инструмент, чрез който може да се насърчи диверсификацията на икономическата дейност на земеделските стопанства.

Създаването на ясна законодателна рамка и стратегия за развитието на аграрния туризъм са друг подход, чрез който да се подкрепи икономическата диверсификация в селските райони. Стратегията за развитие на аграрния туризъм следва да се основава на всеобхватно проучване на потенциала за развитие на този специализиран вид туризъм и це-

левите групи – потребители на различни туристически продукти, попадащи в обхвата на аграрния туризъм. Правилното сегментиране на пазара на потребителите на туристически услуги е оценено като един от най-важните инструменти за позициониране и налагане на туристическите продукти в селските райони от редица български изследователи като Иванов, Б., Башев, Х., Димитрова, Д., Митова, Д., Стойчев, В. (2019). Според авторите провежданата политика в туризма на национално и местно ниво трябва да е насочена към популяризиране на селските райони като привлекателна дестинация не само в рамките на ЕС, но и в динамично развиващите се икономики като Китай, Индия, Малайзия, Виетнам и др.

Стратегическият подход трябва да се основава на специфичните характеристики на природната среда в селските райони, да отразява спецификата на земеделското производство, степента на развитие на други свързани икономически отрасли и форми на туризъм. Важно място в разработването на стратегията за развитие на аграрния туризъм у нас е потенциалът за прилагане на клъстерен подход, който да отвори връзката на аграрния туризъм с други отрасли и форми на туризъм, с цел мултиплициране на положителните ефекти за справяне с предизвикателствата в селските райони. Такъв новаторски подход може да бъде приложен при разработването на стратегическа рамка за диверсификация на икономическата дейност на земеделските стопанства, осигуряваща синергия между развитието на кръговата биоикономика и аграрния туризъм.

Литература

Aleksandrova, S. (2019). A Territorial Approach for Economic Development of Rural Areas: Case of Bulgaria. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, ISSN 2284-7995 (print), ISSN 2285-3952 (online), Volume 19, Issue 3/2019, 39-47.

Anastasova-Chopeva, M. (2018). Employment and Unemployment Dynamics in the Villages of Bulgaria in the Last 15 Years. *Bulgarian Journal of Agricultural*

Economics and Management, ISSN 0205-3845 (print), ISSN 2534-9872 (online), Volume 63, No 4/2018 (Bg).

Anastasova-Chopeva, M. (2019). Development of the Bulgarian labor force in the last 10 years. *Bulgarian Journal of Agricultural Economics and Management*, ISSN 0205-3845 (print), ISSN 2534-9872 (online), Volume 64, No 3/2019 (Bg).

Anastasova-Chopeva, M., Nikolov, D. (2013). Evaluation of Economic Diversification and Risk on Farms in Bulgaria. *Bulgarian Journal of Agricultural Economics and Management*. ISSN 0205-3845 (print), ISSN 2534-9872 (online), Volume 58, No 3/2013 (Bg).

Ansoff, I. (1957). Strategies for diversification. *Harvard Business Review*, p. 113-124.

Atanasova, M. (2007). Rural and agritourism – an important factor for activity diversification in rural areas. In: Dobрева, S., Kozhuharova-Zhivkova, V., Village and Tourism. *Alya Publishing House*, Sofia-2007 (Bg).

Atanasova, M., Kaneva, K., Anastasova-Chopeva, M. (2006). Development of rural and agritourism in some countries in Europe and America. ISBN-10: 954-323-194-X. *Avangard Prima*, Sofia-2006 (Bg).

Bachev, H. (2018). The Impact Of Market, Private, Collective And Hybrid Modes Of Governance On Agrarian Sustainability In Bulgaria. *Economics* 21, 8(2-ENG), 124-165.

Ballarín, E. (1975). *On Strategy and Structure: Assessment of a Line of Research*. Instituto de Estudios Superiores de la Empresa, Universidad de Navarra.

Berry, Charles. (1975). Corporate Growth and Diversification. *Princeton University Press, Princeton, New Jersey*.

Carus, M., Dammer, L. (2018). The Circular Bioeconomy – Concepts, Opportunities, and Limitations.

Chenery, H., (1979). Structural Change and Development Policy. New York: *Oxford University Press*.

Chengelova, E. (2007). Alternative tourism as an opportunity for revitalization of Bulgarian village. B: In: Dobрева, S., Kozhuharova-Zhivkova, V., Village and Tourism, *Alya Publishing House*, Sofia-2007 (Bg).

Cholewa, I., & Smolik, A. (2021). Other gainful activities directly related to the agricultural holding according to the Polish FADN. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej/ Problems of Agricultural Economics*, (4).

Doitchinova, Y., Todorova, K., Terziyska, R. (2018). Farming models and their impact on rural areas. Challenges of agrobusiness and rural areas, Conference proceedings, ISBN 978-619-232-093-5, *Publishing complex-UNWE*, p. 127-134 (Bg).

Fabozzi, Frank & Markowitz, Harry & Gupta, Francis. (2008). Portfolio Selection.

Georgiev, I. (1993). Diversification in business. *Scientific Papers, Economics*, Economics Publishing House (Bg).

- Gort, M. (1962).** Diversification and Integration in American Industry.
- Haque, J. (2020).** Economic Diversification as a Strategy Against Agrarian Crises: A Review of Existing Literature. *International Journal of Management*, 11(9).
- Harwood, J. L. (1999).** *Managing risk in farming: concepts, research, and analysis* (No. 774). US Department of Agriculture, ERS.
- Heady, E. O. (1952).** Diversification in resource allocation and minimization of income variability. *Journal of Farm Economics*, 34(4), 482-496.
- Ikova, J., Aleksandrov, K. (2007).** Globalization of the economy and alternative forms of tourism. In: Dobрева, S., Kozuharova-Zhivkova, V., Village and Tourism. *Alya Publishing House*, Sofia-2007 (Bg).
- Ivanov, B., Bachev, H., Che, S., Dimitrova, D., Liang, A., Mitova, D., & Stoychev, V. (2019).** Study of ecological endowments and cultural resources for tourism development in rural areas of Bulgaria and China.
- Ivanov, B., Bachev, H., Mitova, D., Dimitrova, D., & Stoychev, V. (2018).** Trends in the development of tourism in the rural areas of Bulgaria and the EU. *Ikonomika i upravljenje na selskoto stopanstvo/Bulgarian Journal of Agricultural Economics and Management*, 63(1), 77-88.
- Ivanova, D. (2008).** Diversification of agricultural sector - feasibility for profit maximization. *Bulgarian Journal of Agricultural Economics and Management*, ISSN: 0205-3845, volume 53, No 1/2008 (Bg).
- Kor, Y. Y., Mahoney, J. T., Siemsen, E., & Tan, D. (2016).** Penrose's The Theory of the Growth of the Firm: An exemplar of engaged scholarship. *Production and Operations Management*, 25(10), 1727-1744.
- Koteva, N. (2014).** Development of organizational and economic structure of Bulgarian agriculture. *Bulgarian Journal of Agricultural Economics and Management*, volume 59, No. 1/2014 (Bg).
- Koteva, N. et al. (2020).** Socio-economic effects of the CAP on the development of agricultural holdings and rural households. Annual report of the IAI research project (Bg).
- Koteva, N., Bachev, H., Aleksiev, A. et al. (2021).** Competitiveness of agricultural holdings in Bulgaria and models for its improvement (Bg).
- Markowitz, Harry (1952).** Portfolio Selection. *The Journal of Finance*, Vol. 7, No. 1 (Mar., 1952), pp. 77-91.
- McIntyre, A., Li, M. X., Wang, K., & Yun, H. (2018).** *Economic benefits of export diversification in small states*. International Monetary Fund.
- Mihailova, M., Tsvyatkova, D., Kabadzhova, M., Atanasova, S., Ivanov, E. (2022).** Micro and small farms -element from the model for revitalizing of rural areas. *Bulgarian Journal of Agricultural Science*, ISSN 1310-0351 (print), ISSN 2534-983X (online), Volume 28, No 6/2022.
- Mishra, A. K. & H. El-Osta. (2002).** Risk management through enterprise diversification: a farm-level analysis. Paper presented at the 2002 American Agricultural Economics Association meetings. July 28-31, 2002. Long Beach, CA, USA.
- Nikolov, D., Anastasova-Chopeva, M., Boevski, I. et al. (2016).** Impact of investment support on the economic viability of agricultural holdings (Bg).
- Nourse, H. O. (1968).** Regional economics: a study in the economic structure, stability, and growth of regions, New York, McGraw-Hill
- Pitts, R. A., & Hopkins, H. D. (1982).** Firm diversity: Conceptualization and measurement. *Academy of management Review*, 7(4), 620-629.
- Stankov, V., Stankova-Daneva, G. (2006).** Content and features of rural tourism. *Economic Thought* 3, p. 75 (Bg).
- Stegmann, P., Londo, M., & Junginger, M. (2020).** The circular bioeconomy: Its elements and role in European bioeconomy clusters. *Resources, Conservation & Recycling: X*, 6, 100029.
- Yovchevska, P., Stanimirova, M., Stoeva, T., Mihailova, M., Georgiev, M. (2021).** Land relations - challenges and opportunities for development (Bg).
- European Commission, Directorate-General for Research and Innovation, Unit F – Bioeconomy. (2018). A sustainable bioeconomy for Europe: strengthening the connection between economy, society and the environment. Updated Bioeconomy Strategy.
- Eurostat regional yearbook. (2013).